Research Papers

गौरी देशपांडे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व

डॉ. अरुण देवरे ,
बिर्ला महाविद्यालय , कल्याण

Abstract

गौरी देशपांडे या सर्जनशील लेखिका. त्या फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे प्राचार्य दिनकर कर्वे आणि सुप्रसिद्ध विचारवंत, प्रतिभाशाली लेखिका इरावती कर्वे यांची कन्या. स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करणारे महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे त्यांचे आजोबा... रँग्लर परांजपे आणि महर्षी कर्वे यांची घराणी महाराष्ट्रात विद्वत्ता.... आणि सुधारणावादी नवे विचार यांचे प्रतीक मानली जातात. या घराण्यांचा वारसा घेऊन गौरी देशपांडे यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित झाले.

गौरी देशपांडेचे वडील दिनकर कर्वे हे प्रत्यक्ष सुधारक नव्हते. त्यांचा पिंड लेखनातून सुधारणा घडवता येते का ते पाहणाऱ्याचा होता. आजोबा सुधारणावादी होते. गौरी देशपांडे वडिलांचेच अनुकरण करताना दिसतात. कारण त्यांचाही पिंड वडिलासारखा लिखाणातून सुधारणा घडवून आणणाऱ्याचा आहे.

महर्षी कर्वे यांना स्त्रीला शिक्षणाने स्वतःच्या पायावर उभे करावयाचे होते. रं. धों. कर्वेंना संतती नियमनानंतर स्त्रियांना विचारप्रवण करायचे होते आणि गौरी देशपांडे स्त्रीचा जगाशी आणि स्वतःशी चाललेला संघर्ष साहित्यातून रेखाटायचा होता.

मुक्त विचार आणि चिंतनाचा वारसा त्यांना कर्वे घराण्याकडून मिळाला. लहानपणी त्यांच्यावर कोणतेही निर्बंध न घालता डॉ. कर्वे यांनी त्यांना वाढविले. समाजस्वास्थ्यासाठी झटणारे थोर विचारवंत असे त्यांचे काका रं. धों. कर्वे यांच्यापासून मिळालेला नवमतवादी विचारांचा अनमोल ठेवा त्यांना लाभला. त्याचे प्रत्यंतर त्यांच्या साहित्यकृतीतून आढळते.

पुणे हे त्यांचे जन्मस्थान होते. तेथे बालवयात धनंजयराव गाडगीळ आणि प्र. के. अत्रे यांचा वाङ्मयीन सहवास त्यांना लाभला. गौरी देशपांडे लिहितात की, ''दिनूला ललितकलांची आवड होती. नाटकं, गाणं, जुने सिनेमे, नाटकांना आणि गाण्याला ते आम्हालाही घेऊन जात. केसरबाई, हिराबाई, पलुस्कर मी समोर बसून ऐकले आहेत. कधी कधी मला वाटतं शेजारी शेजारी एकत्र येऊन गाडगीळांच्या घरीही बैठका होत. तिथंही मी पेंगत पेंगत पलुस्कर आणि इंगळेबुवा ऐकले आहेत.''1

अप्पाआजोबा, वडील, काका हे कुटुंबीय सुरेख गात असत. 'सहज चुरिन चरण' आणि 'तुम बिन मेरी कौन खबर ले', 'गोवर्धन गिरिधारी ही' पटदीपात की भीमपलासात यावर वाद घडत असत. पण त्यांना पाश्चिमात्य संगीत, सिनेमातील गाणी व भावगीतं आवडत नसत. तांब्यांच्या आणि कुसुमाग्रजांच्या कवितांना चाली लावून ते गात असत. त्यांनी गायलेले मधुघट 'वा' जन पळभर ऐकून गौरी देशपांडेच्या डोळ्याात आसवं तरळत असत. पुढं त्याही गाणं शिकू लागल्या परंतु फार दिवस त्या गाण्यात रमल्या नाहीत. त्या लिहितात, ''पुढं मी गाणं शिकायला लागले. फार दिवस टिकली नाही ती उमका.''2

लहानपणी डोळे उघडमीट करणारी भावली मिळविण्यासाठी त्यांना रामरक्षा पाठ करावी लागली होती. त्यांचे आईवडील अखंड पुस्तकात बुडालेले असत. पुस्तकांबद्दल एकमेकांशी आणि मित्र मैत्रिणींशी बोलत असत. 'बापलेकी'तील लेखात त्या लिहितात की ''पण त्याहीपलीकडे आम्हाला जे भांडार मिळालं त्याची शब्दात गणना करणं अशक्य आहे. ते भांडार म्हणजे पुस्तके. पुस्तके होती म्हणून मी आहे. पुस्तकांवर प्रेम करायचं हे वडिलांनी शिकवलं, की, आईने, की अप्पाआजोबांनी (रँग्लर परांजपे) हे मी कसं सांगू शकेन.''3

प्र. के. अत्रे यांचा वाङ्मयीन शेजारही त्यांना लाभला. अत्रे आणि दिनकर कर्वे यांच्या शाब्दिक कोट्यांचे निरीक्षण त्यांना करायला मिळाले. शब्दकोट्याा, शब्दच्छल, शब्दकोडी यांचा दोघांना

नाद होता. गौरी देशपांडे लिहितात, ''शब्दकोट्यांची, शब्दकोड्यांची, शाब्दिक खेळांचे (स्क्रॅबल, टँगल, भेंड्या) आवड जशी मी त्यांच्याकडून शिकले असण्याची शक्यता आहे.''4

फळाफुलांचं गौरी देशपांडेंना अमाप वेड होतं. झाडावनस्पतीचं जे वेड आहे त्याचे जनक त्यांचे वडील होते. फळाफुलांचा छंद त्यांना वडिलांच्यामुळं लागला. फावल्या वेळात त्या क्रोशेकामही करीत असत. 'मायलेकी' या सदरात त्या लिहितात, ''मला विणायला, क्रोशे आणि टॅटिंग करायला तिनेच शिकविले.''5

इंग्रजीचे अभ्यासक डॉ. नागराजन हे त्यांचे गुरूवर्य, गाईड, फिलॉसाफर फ्रेंड होते. त्यांच्याकडे त्यांनी शुद्ध ज्ञानलालसेपोटी 'आधुनिक इंग्रजी साहित्यातील संतप्रतिमा' हा विषय घेऊन त्यांनी प्रबंध लिहिला. डॉ. नागराजन त्यांना चर्चेच्या ओघात म्हणाले की, या विषयाचा अभ्यास केल्यास नुसती पीएच.डी. नव्हे तर आयुष्याला दिशा मिळेल असे अध्यापक गुरूस्थानी लाभल्यामुळे त्यांच्यातील साहित्यिकाला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळत होते.

श्री. पु. भागवत आणि गौरी देशपांडेंचा सातत्याने चाळीस वर्षे अव्याहत पत्रव्यवहार सुरू होता. श्री. पुं. सारख्या आदरणीय, हाडाच्या संपादकाचा अकृत्रिम स्नेह त्यांना लाभला. श्री.पुं. भागवतांची आणि गौरी देशपांडे यांची मैत्री ही दोघांसाठी सहवासाचा अमूल्य ठेवा ठरली. श्री. पुं. भागवत यांनी त्यांच्यातली लेखिका घडवली जी, हरिभाई, ओरूनदा या गौरी देशपांडे यांच्या मनातल्या आदरणीय व्यक्ती कधी ते श्री. पु. भागवत, कधी ग. प्र. प्रधान, कधी गोरवाला असतात. श्री. पु. भागवत, गोरवाला, नागराजन् यांसारखे ज्येष्ठ समीक्षक गौरी देशपांडे यांना गुरूस्थानी लाभल्यामुळे त्यांच्यातला कसदार कथाकार आणि कादंबरीकार घडत गेलेला दिसतो.

तसेच सानिया, अंबिका सरकार, विद्या बाळ यांचा मित्रपरिवार त्यांना लाभला होता. या मित्रपरिवाराशी होणारे वैचारिक आदानप्रदान त्यांना लेखनासाठी सहाय्यकारी ठरत गेले. त्या संदर्भात विद्या बाळ लिहितात, ''गौरीचा लेखनसमुद्र छोटा. पण खोल...''6

काव्यप्रांत हा गौरी देशपांडे यांचा आपुलकीचा विषय होता. 1966 मध्ये त्या इंग्रजीतून काव्यलेखन करीत असत. ओपिनियन, क्वेस्ट, राइटर्स वर्कशॉप, मिसलनी यासारख्या नियतकालिकातून त्यांच्या कविता प्रकाशित होत असत. 1968 साली त्यांचा पहिला कवितासंग्रह 'बिटवीन बर्थस्' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला... हळुवारपणा, विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा झेंडा न मिरवणारी, मानव्याचा आविष्कार प्रकट करणारी ही खास वैशिष्ट्यो या संग्रहातून जाणवतात. त्या काव्यसंग्रहातील 'द फीमेल ऑफ द स्पेजीस' जैम थ्मउंसम व ़जीम ॅचमबपमे ही कविता अभ्यासण्याजोगी आहे. ती अशी :—

Sometimes you want to talk
about love and despair
and the ungratefulness of children
A man is no use whatever then.
You want then your mother
or sister
or the girl with whom you went through school,
and your first love, and her
first child - a girl -
and your second.
You sit with them and talk,
She sews and you sit and sip
and speak of the rate of rice
and the price of tea
and the scarcity of cheese,
you know both that you've spoken
of love, despair and ungratefulness of children

त्या कवितेचा अनुवाद सुजाता देशमुख यांनी पुढीलप्रमाणे केला आहे.

'मनुष्यजातीचं स्त्रिलिंगी रूप'
काही वेळेला तुम्हाला मन मोकळं करायचं असतं.
बोलायचं असतं प्रेमावर, हताशपणावर.
आणि शिवाय पोराबाळांच्या अप्पलपोटेपणाबद्दलही.
अशा वेळी हवी असते आई,
किंवा बहीण,
किंवा जिवलग मैत्रीण — शाळेतली.
अन् तुमच्या पहिल्या प्रेमाची साक्षीदार, आणि तिचं
पहिलं अपत्य — मुलगी, जी
तुमचं दुसरं अपत्य असतं.
या सगळ्यांबरोबर तुम्ही एकत्र बसता, गप्पा मारता,
ती विणत असते, तुम्ही घुटके घेत असता,
तांदळाचा भाव, चहाची किंमत
आणि बाजारात चीजचा तुटवडा — असंच काहीबाही
पण तुम्हा दोघींनाही मनोमन जाणीव असते की,
तुम्ही तुमच्या मनातल्या प्रेम, हताशपणा आणि
पोराबाळांच्या अप्पलपोटेपणाबद्दलच एकमेकीशी बोलला आहात.

अशी ही गौरी देशपांडे यांची सुस्पष्ट आणि अंतःकरण पिळवटून टाकणारी कविता आहे. स्थलकालातीत संवेदनशीलता त्यांच्या कवितातून जाणवते.

गौरी देशपांडे या इंग्रजीत कविता करीत असत आणि कथा, कादंबरी, ललितलेखन हे त्या मराठीत लिहित असत. त्यांच्या कविता भारतीय कवयित्रींच्या काव्यसंग्रहात आहेत असे दिसते. इंग्रजीचे अभ्यासक डॉ. नागराजन यांनी या कवयित्रीच्या कवितांचे मॉरिशसमधील विद्यापीठात अध्यापन केलेले दिसते आणि तेथील विद्यार्थ्यांना अन्य कवयित्रींपेक्षा त्यांच्या कविता जास्त भावलेल्या दिसतात. त्यांच्या कविता मिताक्षरी आणि मन हेलावून टाकणाऱ्या आहेत.

उपजीविकेसाठी भाषांतराची काही कामे त्या करीत असत. भाषांतराबाबत त्या म्हणतात की, ष्ज्तंदेसंजपवद पे ं तिमी ूवता व ि स्पजमतंजनतमष या वाक्यातून त्यांचा भाषांतराकडे पाहण्याचा मूलभूत दृष्टिकोण दिसतो. दोन्ही भाषा, दोन्ही संस्कृती, दोन्ही समाज, दोन्ही इतिहास यांच्यात त्या भाषांतरकार म्हणून तज्ज्ञ होत्या म्हणूनच त्यांचे भाषांतर सच्चे ठरते. भाषांतरात योग्य शब्दासाठी शब्दार्थकोश पाहण्याची गरजही त्यांना भासत नसे. वेगवेगळ्याा शैलीत त्या भाषांतर करीत असत. रिचर्ड बर्टनच्या अरेबियन नाइट्सचे 15 खंडातील भाषांतर, इरावतींचे 'युगान्त', सुनीता देशपांडेंचे 'आहे मनोहर तरी' खरातांचे 'तराळ अंतराळ' आदी भाषांतरित ग्रंथ त्यांचे प्रशंसनीय कार्यच म्हणावे लागेल. प्रकांड पांडित्यच त्यातून आपणास जाणवते.

इंग्रजीची उत्तम जाण असलेल्या लेखकांनी मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. पु. ल. देशपांडे यांच्यापासून भालचंद्र नेमाडे, विलास सारंग यांच्यापर्यंत हा प्रवास येऊन ठेपतो. इंग्रजीच्या चाळणीतून हे सर्व लेखक मराठीकडे पाहत नाहीत. स्वतंत्र दृष्टी व मराठी भाषेची आणि संस्कृतीची अंगभूत जाण त्यामुळे त्यांचे लेखन कसदार बनले आहे. गौरी देशपांडे यांचे लेखनही त्याच जातकुळीतले आहे. त्यांची अभिव्यक्ती खणखणीत मराठीतून येते आणि अस्सलता दाखवते. पु. लं. पासून गौरी देशपांडेंपर्यंत सर्वांचे इंग्रजीशी निकटत्व असूनदेखील त्यांनी मराठीतच लेखन केलेले दिसते. देशीभान गौरी देशपांडे विसरलेल्या नाहीत. मराठीत लिहून त्यांनी मराठीला समृद्ध आणि संपृक्त बनवले आहे. त्या नवनव्या

Review Of Research
Vol.1,Issue.II/*Nov;* 2011

अभिव्यक्ती शोधीत असतात. मराठी भाषेतील उत्तमोत्तम शब्द त्या अंगिकारतात. इंग्रजी भाषेवरील त्यांचे प्रभुत्व लक्षात घेतले तर त्यांची वाक्ये लांबलचक, संदर्भसंपृक्त असतात. इंग्रजीच्या अभ्यासामुळे इंग्रजीतील खटकेबाजपणा आणि अंगभूत लय त्यात आवर्जून येते.

त्यांनी आपले अन्य भाषांबाबतचे ज्ञान विकसित केले. अध्ययनकाळात त्यांनी फ्रेंच ही दुसरी भाषा घेतली होती. फ्रेंच भाषेचे ज्ञान त्यांना शालेय जीवनापासूनच अवगत होते. त्या जपानी, क्रोएशिअन, स्पॅनिश अशा अनेक भाषा कामापुरत्या शिकल्या. ब्रुस, जेन ऑस्टिन, जॉर्ज लुईस बोर्जेस, रेगे, मर्ढेकर, नेमाडे यांच्या साहित्यवाचनाने त्यांची वाङ्मयीन अभिरूची समृद्ध झाली. त्यांनी अमेरिका, हॉलंड, इटली, स्पेन, स्वित्झर्लंड, जपान, कोरिया, चायना, हॉंगकॉंग असा सारा जगभर प्रवास केला. परदेशाचा जवळून परिचय झाल्यामुळे परदेशाची पार्श्वभूमी त्यांच्या कादंबऱ्यांना लाभलेली आहे. तसेच त्यांना पियानो आवडत असे. तऱ्हेतऱ्हेच्या खेळात (बेसबॉल, फुटबॉल, क्रिकेट, टेनिस आणि जपानातील सुमो) त्यांना विशेष रस असायचा. असे हे हरहुन्नरी व्यक्तिमत्त्व होते. या संदर्भात अंबिका सरकार लिहितात की, ''गौरी म्हणजे तऱ्हेतऱ्हेच्या माहितीचा एक भला थोरला कोशच होता.''8

अशाप्रकारे गौरी देशपांडे यांचे व्यक्तिमत्त्व बहरले. या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक कोन होते. त्यांची रसिकता अभिजात होती. या रसिकतेला चिंतनाचा स्पर्श होता. भाषा प्रभुत्वाची जोड होती. त्यांच्या ललितलेखनात या सर्व विशेषांच्या रमणीय खुणा आहेत.

संदर्भ

1.	संपादक दीपा गोवारीकर, बापलेकी, मौज, मुंबई, 2005, पृ. 105.
2.	तत्रैव, पृ. 105.
3.	तत्रैव, पृ. 95.
4.	तत्रैव, पृ. 104.
5.	मिळून साऱ्याजणी, मायलेकी, 1990, पृ. 7.
6.	बाळ विद्या, सकाळ, सप्तरंग पुरवणी, 9 मार्च 2003, पृ. 2.
7.	गौरी मनातली, राजहंस, पुणे, पृ. 50.
8.	सरकार अंबिका, मिळून साऱ्याजणी, ऑगस्ट 2003, पृ. 16.

सारांश

गौरी देशपांडे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व कसकसे विकसित झाले आहे ते सूत्ररूपाने येथे स्पष्ट केले आहे.

'मौज' चे संपादक श्री पु. भागवत, 'ओपिनिअन' चे संपादक ए. डी. गोरवाला, इंग्रजीचे अभ्यासक डॉ. नागराजन् यांच्यासारखे ज्येष्ठ समीक्षक गौरी देशपांडे यांना लाभल्यामुळे त्यांच्यातला कसदार कथाकार आणि कादंबरीकार घडत गेलेला दिसून येतो. त्याचबरोबर सानिया, अंबिका सरकार, विद्या बाळ असा मित्रपरिवार लाभल्यामुळे त्यांच्याशी होणारे वैचारिक आदानप्रदान त्यांना लेखनासाठी सहाय्यकारी ठरले असावे.

मराठी साहित्याच्या वाचनाबरोबर त्यांनी पाश्चात्त्य साहित्यकारांचाही अभ्यास केलेला आहे आणि त्यातील आपल्याला आवडलेले लेखन मराठीत भाषांतरित वा रूपांतरित केले. अरेबियन नाइट्स, द ड्रेड डिपार्चर्स, पाइन फॉर व्हॉट इज नॉट, तराळ अंतराळ या पुस्तकांचा अंतर्भाव या भाषांतरित साहित्यात करावा लागेल. त्याचबरोबर त्यांच्या 'बिटवीन बर्थस्' या इंग्रजी काव्यसंग्रहातून हळूवारपणा, मानव्यांचा आविष्कार अशी काही ठळक वैशिष्ट्यो दिसून येतात. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर या सर्व गोष्टी वेगळाच प्रकाश टाकतात.